І. В. Казакова

Кафедра тэорыі літаратуры, філалагічны факультэт,
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь

УДК 373.035:398.21+398.21(=161.3)

ЗНАЧЭННЕ ФАЛЬКЛОРНЫХ ТВОРАЎ У ПРАЦЭСЕ АДУКАЦЫІ І ВЫХАВАННЯ

У артыкуле разглядаецца роля фальклорнай спадчыны ў працэсе дашкольнай і школьнай адукацыі і выхавання. Акцэнтуецца ўвага на значэнні беларускіх народных казак у кантэксце фарміравання здаровага пазітыўнага светапогляду дзяцей і юнацтва, у пабудаванні гарманічнай іерархіі сапраўдных каштоўнасцей.

Ключавыя словы: фальклорная спадчына, значэнне фальклору ў працэсе выхавання і адукацыі, беларускія народныя казкі, казкі пра жывёл, сучаснасць сюжэтаў народных казак.

Узор цытавання: *Казакова І. В.* Значэнне фальклорных твораў у працэсе адукацыі і выхавання // София. 2017. № 1. С. 8–13.

I. Kazakova

Department of Theory of Literature, Philological Faculty,
Belarusian State University, Minsk, Belarus

THE VALUE OF FOLKLORE IN THE PROCESS OF EDUCATION AND UPBRINGING

The article deals with the role of folklore heritage in the process of pre-school and school education and upbringing. The emphasis is on the value of the Belarusian folk tales for the formation of a healthy positive outlook and harmonious hierarchy of human values of children and young people.

Keywords: folk heritage, folklore value in the process of upbringing and education, the Belarusian folk tales, fairy tales about animals, modern adaptation of folk tales.

For citation: Kazakova, I. (2017). The value of folklore in the process of education and upbringing. *Sophia*, 1, 8–13 (in Belar.).

Аўтар:
Ірына Валер'еўна Казакова – доктар філалагічных навук, прафесар кафедры тэорыі літаратуры філалагічнага факультэта БДУ.
irina_sml@bk.ru.

Author:
Irina Kazakova – Doctor of Philology, Professor of the Department of Theory of Literature of the Philological Faculty, BSU.

Вывучэнне беларускай фальклорнай спадчыны і выкарыстанне яе ў працэсе адукацыі і выхавання адыгрывае значную ролю ў патрыятычным, ідэалагічным і культурным аспекце, развівае пачуццё грамадскай свядомасці і свядомасці нацыянальнай. У любой этнакультуры гістарычна закладзены разнастайныя мадэлі пазітыўнай адаптацыі асобы, якія існуюць у якасці дзейсных механізмаў пры арганізацыі неабходных умоў сацыякультультурнай адукацыйнай дзейнасці.

Выдатны даследчык беларускай культуры У. М. Конан адзначаў: «На пачатку было слова… З такой жа ўпэўненасцю можна было б сказаць і пра фальклор, што ён быў на пачатку мастацкай культуры чалавецтва. А пачатак, як вядома, уваходзіць і ў завяршэнне. Бо такі пачатак – гэта аснова, той краевугольны камень, на якім трымаецца храм людской духоўнасці» [4, с. 27]. І гэта сапраўды так. Фальклор быў, бясспрэчна, гістарычна першай формай выяўлення народнай свядомасці і чалавечай духоўнасці наогул. Глыбокае і ўсебаковае вывучэнне фальклору – найпершага і найглыбейшага самавыяўлення народнай душы – дае магчымасць сучаснаму чалавеку выратавацца ад бездухоўнасці, не страціць сувязь з Космасам, з Прыродай, з касмічнымі рытмамі; развіваць у сябе і сваіх дзяцей добры эстэтычны густ, выхоўваць лепшыя чалавечыя якасці і пачуцці.

Усё пачынаецца са слова. Гэта так. Але найбольш значным з'яўляецца тое, што пачынаецца з самага першага слова, якое гучыць у сям'і і школе. Сям'я і школа – пачатак для асобы. Фальклор – пачатак духоўнай культуры народа. І пра гэта нельга забываць і ў наш час, час высокіх навуковых тэхналогій і камп'ютараў. Кожны народ, як бы ні змянялася яго жыццё, застаецца самім сабой. Асноўныя этнічныя асаблівасці, спецыфіка нацыянальнага светапогляду і псіхалогіі захоўваюцца на этапах развіцця.

Беларуская народная творчасць заўсёды несла ў сабе пазітыўны, аптымістычны, здаровы пачатак. Фальклорныя творы вучылі любові да радзімы, у прыватнасці, да малой радзімы, да таго месца, дзе чалавек упершыню ўбачыў свет, вучылі любові да роднага слова, вучылі шанаваць бацькоў і Бацькаўшчыну. У фальклорных творах заўсёды ўхваляліся лепшыя чалавечыя якасці: працавітасць, дабрыня, сціпласць, жаданне дапамагаць людзям, уменне любіць і ахвяраваць сабой дзеля высакароднай мэты, захапленне прыгажосцю прыроды, імкненне зрабіць свой край яшчэ больш прыгожым і шчаслівым. Народ заўсёды асуджаў гультайства, п'янства, скважнасць, хцівасць, злосць, жорсткасць, зайздрасць, глупства, нежаданне вучыцца новаму, залішнюю ганарлівасць, непаважлівае стаўленне да іншых людзей.

Шаноўнае стаўленне да зямлі-карміцелькі, разуменне зямлі як агульнага чалавечага дома, імкненне не рабіць зло – усё гэта закладзена ў лепшых творах вусна-паэтычнай спадчыны нашага народа. Працэс асэнсавання выхаваўчага патэнцыялу фальклору пачаўся яшчэ ў XIX ст. Але ў наш час, калі ў грамадстве запанавалі СМІ, грошы і бездухоўнасць, на выкрышталізаваныя народам ідэалы амаль не звяртаюць увагу. Фальклорная спадчына – гэта не толькі высокае мастацтва народнага слова, якое мае значную эстэтычную каштоўнасць, але і энцыклапедыя пазнання жыцця, выхавання чалавека. А выхаванне дзяцей і моладзі – адна з найважнейшых задач любога грамадства. Фальклор – гэта ідэальны падмурак выхавання лепшых якасцей сучаснай асобы.

Вельмі важным з'яўляецца і глыбокае веданне фальклору выхавацелямі дашкольных устаноў і выкладанне фальклору ў школе. На жаль, у нашай краіне няма такога асобнага прадмета ў школьнай праграме. Пэўную частку ведаў пра фальклор вучні атрымліваюць толькі на ўроках беларускай літаратуры і пазакласных занятках. Але настаўнікі літаратуры абмежаваныя зусім невялікай колькасцю гадзін на вывучэнне тэмы фальклору і вялікім аб'ёмам матэрыялу. Ёсць праблемы ў адборы матэрыялу на ўрок і арганізацыі самога ўрока. На вялікі жаль, не заўсёды настаўнік мовы і літаратуры з'яўляецца добра падрыхтаваным філолагам з глыбокім веданнем фальклорнай асновы сваёй роднай культуры. Падрыхтоўка кваліфікаваных маладых кадраў

для працы ў дашкольных установах і ў школе – важная і адказная задача сучаснасці. Вырашэнне гэтай задачы складаецца са шматлікіх кампанентаў. Так, адной з найважнейшых задач вышэйшай школы на сучасным этапе з'яўляецца павышэнне якасці адукацыі і ўдасканаленне вучэбнага працэсу. Гэта патрабуе перагляду традыцыйных стратэгій навучання, пошук новых рэзерваў у выкладанні такога важнага ў сістэме прафесійнай падрыхтоўкі філолагаў прадмета як фальклор.

Фальклор адыгрываў і адыгрывае значную ролю ў духоўным жыцці нашага народа, з'яўляецца скарбонкай усіх асноўных каштоўнасцей, аднаўляе сувязь часоў, замацоўвае традыцыі, дапамагае выхаванню дасканалага ва ўсіх адносінах да чалавека. У беларускай народнай творчасці заўсёды прысутнічала захапленне эстэтыкай дзяцінства. Наш народ стварыў для дзяцей цудоўныя творы: казкі, калыханкі і інш.

Беларусы вельмі цэльныя натуры. Сіплыя, гасціныя, памяркоўныя, талерантныя, сумленныя, добразычлівыя, вельмі добрыя бацькі. Цудоўная сісэма выхавання дзяцей выкладзена ў адной толькі беларускай прыказцы: «Да пяці год пестуй дзіця як яечка, з сямі – пасі як авечку: тады выйдзе чалавечка». Беларускі погляд на выхаванне вельмі падобны на ўсходнюю думу пра тое, што дрэнных дзяцей не бывае, дзеці ёсць толькі добрыя і вельмі добрыя.

Прынцып «навучаць забаўляючы» вельмі добра рэалізаваны ў фальклорных творах. Варта было б узяць яго на ўзбраенне і сучасным выхавацелям і настаўнікам малодшых класаў. І тут на дапамогу, безумоўна, прыходзяць народныя казкі. Казкі выхоўваюць нас і ў дзяцінстве, і на працягу ўсяго жыцця. Казка прымушае задумацца, наводзіць на разважанне, падказвае чалавеку шлях. Мары чалавека аб лепшым жыцці, надзеі на цуд, вера ў бязмежнасць магчымасцей чалавека адлюстравалі, напрыклад, чарадзейныя казкі, адны з самых старажытных фальклорных твораў. Паводле акадэміка В. А. Каваленкі, «ніводны фальклорны жанр не валодае такой бязмежнай здольнасцю паэтызацыі, як казка, асабліва чарадзейная» [2, с. 88].

Многія сучасныя маладыя людзі схільныя да дэпрэсіўнага настрою. Казка ж усяляе ў чалавека аптымізм, сцвярджае веру ў дабро і розум. Асабліва гэтым вылучаюцца казкі пра жывёл (увогуле амаль усе мастацкія творы, дзе дзейнічаюць жывёлы). Казкі пра жывёл – своеасаблівая разнавіднасць казачнага жанру. Яны з глыбокай старажытнасці адлюстроўвалі назіранні за жывёламі спачатку паляўнічых, а потым – жывёлаводаў, перадавалі дзецям жыццёвы досвед і веды пра жывёльны свет. Пазней за вобразамі жывёл сталі прасочвацца сацыяльныя адносіны паміж людзьмі, ухваленне высакародных якасцей, выкрыванне заганаў і г.д. Даследчык М. А. Янкоўскі заўважаў: «Народная казка пра жывёл вырасла з сацыяльнага і духоўна-практычнага вопыту працоўнага чалавека-селяніна. Карані яе фантазіі знаходзяцца ў вясковым быце з усімі яго жыццёвымі рэаліямі» [5, с. 225].

Галоўнымі персанажамі такіх казак выступаюць розныя жывёлы і птушкі, што само па сабе ўжо выклікае ў дзяцей цікавасць. Жывёлы гавораць і дзейнічаюць як людзі. Такія казкі дапамагаюць дзецям пазнаваць навакольны свет, адрозніваць добрае і дрэннае, суперажываць, пазбаўляцца ад дрэнных якасцей. Выдатны даследчык беларускіх народных казак К. П. Кабашнікаў адзначаў: «Характэрнай асаблівасцю вобразаў казак аб жывёлах трэба лічыць замацаванне за імі ў вуснай традыцыі пэўных якасцей, якія пераходзяць з казкі ў казку, з сюжэта ў сюжэт. Амаль ва ўсіх казках ліса малюецца хітрай, воўк – дурным, заяц – баязліўцам, кот – мудрым. У тых выпадках, калі, напрыклад, хітрасць сутыкаецца з мудрасцю, развіццё падзей патрабуе нестандартнага

вырашэння, і тая ж хітрая ліса (якая ў другіх сюжэтах падманвае воўка-дурня) аказваецца пераможнай і ашуканай» [1, с. 108–109].

Папулярнымі казкамі сталі творы з персанажамі лясных звяроў – мядзведзя, льва, ваўка, лісы, зайца, дзіка; хатніх жывёл – каня, барана, ката, свінні, сабакі і інш.; птушак. Кожны з персанажаў надзяляецца адпаведнымі рысамі. У шэрагу, як ужо адзначалася вышэй, казак надзвычайнай хітрасцю вылучаецца лісіца; яна абхітрue рыбалова – прыкідваецца мёртвай, а калі ён кінуў яе на воз, выкідвае рыбу, а потым ашуквае ваўка, у выніку чаго прымярзае яго хвост у палонцы, якім ён «ловіць рыбу», абрывае хвост, уцякаючы ад людзей; верыць лісіцы, што тая есць свае мазгі і забіваецца насмерць аб сцяну галавой [3, с. 38–39]. У другой казцы лісіца здолела абхітрыць ваўка, мядзведзя, дзятла і выбілася з бяды [3, с. 42–43]. Каб абхітрыць мядзведзя і падвесці яго да пасткі, ліса крывадушна прыкідваецца веруючай. На словах спачувае галоднаму мядзведзю, паказвае яму мяса ў пастцы, сама ж запэўнівае яго, што яна каталічка, і ў сераду посціць. Калі ж мядзведзь трапіў у пастку і яго падняла ўгару, яна пачала есці мяса. У камічным дыялогу паміж імі раскрываецца крывадушнасць і здрадніцтва лісы. Мядзведзь гаворыць ёй:

– Кумка-галубка, табе ж серада!
– Э, кумок-галубок, няхай той серадзіць, хто ўгару глядзіць! [3, с. 46].

У казках пра жывёл не заўсёды вытрымліваецца іерархія: часцей за ўсё не мацнейшы звер перамагае слабейшага, а наадварот. Больш за таго, калі ліса захапіла хатку зайца, яе адтуль не мог выгнаць ні мядзведзь, ні воўк, а певень [3, с. 43–51]: птушка, з якой у рэчаіснасці яна вельмі лёгка спраўляецца і нярэдка ўжывае ў ежу.

У некаторых казках лісу перамагае мудры кот і нават «дурная» варона, якая трапіла ў яе лапы і папрасіла яе не рабіць так як яе маці: «возьме два рэшаты, зложыць адно к аднаму, усадзіць» яе «і з гары як пачнець катаць, дык ні костачкі, ні пярынкі! – усё разляціцца». Калі ж ліса менавіта так і зрабіла, «рэшаты разляцеліся, а варона палящела…» [3, с. 55–56].

У беларускіх казках пра жывёл дзеючымі асобамі з'яўляюцца звычайна тыя звяры, хатнія жывёлы, птушкі, якія жывуць на тэрыторыі краіны. Але ёсць і такія беларускія казкі, у якіх галоўным персанажам паўстае леў. Напрыклад, у казцы «Як конь стаў старшы за льва» леў патрабуе да сябе павагі ад каня: «А ты, стары харлаку! То ж я леў, чаму ты мне паклону не аддаеш?».

Конь апраўдваецца, называе льва найяснейшым кролем. Аднак у спрэчцы конь перахітрае льва, вымушае прызнаць, што ён дужэйшы: падковай выбівае іскры, леў жа лапамі не здолеў зрабіць гэтага. Вымушаны быў леў сказаць ваўку, што конь ад яго каралеўства адабраў. Цікава, што і ў гэтай казцы, і ў другой – «Леў і воўк» – леў пры спробе паказаць каня ваўку хапае яго так, што душыць насмерць, але лічыць прычынай гібелі ваўка смяротны спалох пры адным толькі поглядзе на каня («Эх, ты, хвалько: толькі ўбачыў яго і то ўжо самлеў. А я прабаваў з ім сілу, – кажа леў» [3, с. 115–116]). Разам з тым, казак пра льва ў беларускім фальклоры няшмат, што абумоўлена адсутнасцю гэтага звера ў сапраўднасці. У адной казцы нават апавядаецца, чаму ў нас няма львоў: чалавек пачаставаў льва цэлым цэбрам хмелю (з мёдам і гарэлкай), пасля паздзіраў скуру на нагах па калені. Калі леў «выцверазіўся», пабег «да таго краю, дзе хмелю няма» (казка «Чаму леў уцёк з нашай стараны» [3, с. 117–118]).

Другі па папулярнасці персанаж пасля лісы ў беларускіх казках пра жывёл – воўк. Галоўныя рысы яго: ненажэрнасць, прагнасць, спрытнасць пры нападзе на ахвяру,

дурасць. У некаторых казках воўк звяртаецца да Бога з просьбай наталіць яго голад. Бог дае дазвол з’есці плотачку, акуня і інш. Ён жа з’ядае каня, карову, кабылу з жарабём і застаецца галодным (казка «Галодны воўк» [3. с. 120–121]). Амаль у кожнай казцы пра ваўка выяўляецца яго дурасць. Адна казка так і называецца «Дурны воўк» [5, с. 123–125]. У ёй воўк скардзіцца святому Ягор’ю: «Госпадзі! Я хачу есці!». Ягор’я дазваляе з’есці гусей, але гусі ашукалі ваўка і паляцелі. Дазваляе Ягор’я з’есці свінню, але свіння абхітрue ваўка. Нават баран, пра якога існуе прыдумка «дурны, як баран», – і той абдурвае яго: прапануе стаць у лагчыне, разявіць рот, і ён сам ускочыць у рот. Баран так даў ваўку ў лоб, што той перавярнуўся, а баран уцёк. Яшчэ большая дурасць праяўляецца ў воўка пры канфлікце з чалавекам.

Увогуле ж усе жывёлы, птушкі і нават насякомыя надзяляюцца ў казках здольнасцю гаварыць па-чалавечы, паводзіць сябе як людзі. Па сутнасці, праз паказ жыцця і канфліктаў у асяроддзі жывёл адлюстроўваюцца адносіны ў грамадстве: асуджаецца крыважэрнасць, лютасць, зло, несправядлівасць, ашуканства, прагнасць і іншыя заганы.

Пры адсутнасці ў Беларусі цара звяроў льва, у казках над звярамі пануе мядзведзь як самы дужы, але не самы разумны, як відаць з прыведзенай вышэй казкі. У шэрагу казак («Ліска і кот», «Кот, лісіца, воўк», «Як коцік велькія звяры папалохаў», «Кот, лісіца і звяр’ё», «Кот-лавун» [3, с. 96–102]) мядзведзь палохаецца ката (дарэчы, кот – адзін з самых папулярных персанажаў з хатніх жывёл): яго мяўканне («мяў-мяў») успрымаецца ім як «мала» (мядзведзь гаворыць, гледзячы як кот есць мяса і мяўкае: «Іш, сам малы, а есць пабагату»).

З птушак персанажамі казак з’яўляюцца варона, крумкач, дзяцел, дрозд, сарока, сокал, певень, курка і інш. Царом усіх птушак у казцы «Пціцы на Русі» выступае арол. Да яго птушкі звяртаюцца з вялікай пашанай, называюць яго бацюшкам-царом. Арол сядзіць на сасне і слухае скаргі, просьбы, кагосьці мілуе, каго карае, камусьці дваранскае званне дае. Для прыкладу прывядзём урывак дыялогу з казкі. Варона падала скаргу на вераб’я:

– Бацюшка цар-арол. Рассудзі мяне з вераб’ём: ізбіў ён мяне, дыханне закладаець!
Арол весьма асярчаў, крыкнуў громка:
– Верабей, падзі сюды!
Верабей падбяжаў прама і картуз скінуў і гаворыць:
– Чаго ізволіце, цар-арол?
Гаворыць арол:
– Ты за што, брацце, варону ізбіў і іскалечыў, што яе дыханне закладаець?
Верабей гаворыць:
– Бацюшка цар-арол, як яе не біць і яе, дуру, не калаціць?
І доўга тлумачыць, што варона перашкаджае селяніну працаваць [3, с. 219].

Не заўсёды казкі пра жывёл маюць шчаслівую развязку, не заўсёды ў іх дабро перамагае зло. Такія казкі вядуць да роздуму. Напрыклад, у казцы «Дзедава рукавічка» (сюжэт яе падобны на сюжэт рускай казкі «Теремок»), жывёлы, што разам пасяліліся ў рукавіцы, пакутуюць ад мядзведзя, які ўзлез на іх жытло і знішчыў яго. У адных варыянтах казкі жывёлы разбягаюцца, у другіх – загінулі. Казка не паэтызуе сілу (якая без розуму), не ўхваляе дзеянні яе носьбіта. Наадварот, казка выклікае спачуванне да пакрыўджаных жыхароў рукавічкі, казка асуджае ўчынак мядзведзя. У параўнанні з добрымі і гасціннымі насельнікамі дзедавай рукавічкі, мядзведзь выступае як злосны агрэсар. Сюжэт казкі вядзе сваё паходжанне з глыбокай старажытнасці. Але, на нашу думку, ён мае вельмі сучасны сэнс. Гэту казку, напрыклад, можна разыграць у выглядзе тэатральнай пастаноўкі ў дзіцячым садку альбо ў школьным

самадзейным гуртку ў якасці нагляднага прыкладу жудасных наступстваў бязлітаснай агрэсіі і тэрарызму.

Берагчы жыццё, не пасягаць на чужы Дом (у шырокім сэнсе), паважаць іншых, быць добрым і шчырым і г.д. – вось чаму вучыць казка.

Далучэнне да скарбаў народнай культуры будзе садзейнічаць фарміраванню правільнага, здаровага светапогляду дзяцей і юнакоў, дапаможа выхаванню эстэтычнага густу, сфарміруе гарманічную іерархію сапраўдных каштоўнасцей.

Літаратура

1. *Кабашнікаў, К. П.* Казкі аб жывёлах // Народная проза / К. П. Кабашнікаў, А. С. Фядосік, А. В. Цітавец ; навук. рэд. А. С. Ліс. – Мінск, 2002. – С. 90–165. – (Беларускі фальклор : жанры, віды, паэтыка / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К.Крапівы ; Кн. 4).

2. Міфа-паэтычныя матывы ў беларускай літаратуры / В. А. Каваленка ; рэд. І. Я. Навуменка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1981. – 318 с.

3. Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі / склад. К. П. Кабашнікаў ; рэд. В. К. Бандарчык. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – 495 с.

4. *Конан, У. М.* Ля вытокаў самапазнання: станаўленне духоўных каштоўнасцей у святле фальклору / У. М. Конан. – Мінск : Маст. літ., 1989. – 238 с.

5. *Янкоўскі, М. А.* Паэтыка беларускай народнай прозы / М. А. Янкоўскі ; рэд. А. С. Фядосік. – Мінск : Выш. шк., 1983. – 268 с.